<u>अध्याय–14</u>

श्रीभगवानुवाचः– परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ 14/1
परम् भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानाम् ज्ञानम् उत्तमम्।
यत् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे पराम् सिद्धिम् इतः गताः।।

Sri Bhagavaan Uvaacha*: *Param bhooyah pravakshyaami gyaanaanaam gyaanamuttamam;
Yajgyaatvaa munayah sarve paraam siddhimito gataah.
Param bhooyah pravakshyaami gyaanaanaam gyaanam uttamam;
Yat gyaatvaa munayah sarve paraam siddhim itah gataah.

भूयः (पुनः), **ज्ञानानां** (सब ज्ञानों में) **उत्तमं** (उत्तम) **परं** (श्रेष्ठ) **ज्ञानं** (ज्ञान) **प्रवक्ष्यामि** (बताता हूँ), **यत्** (जिसे) **ज्ञात्वा** (जानकर) {पूर्वकल्प में भी} **सर्वे मुनयः** (सब मुनिजन) **इतः** (इस {नरकलोक} से) **परां सिद्धिं** (परम सिद्धि को) **गताः** (पहुँचे थे)।

Bhooyah (Once again) ***pravakshyaami*** ({I} shall declare) ***gyaanam*** (the knowledge) ***param*** (which/that is supreme) ***uttamam*** ({and} best) ***gyaanaanaam*** (among all knowledge), ***yat gyaatvaa*** (knowing which) {in the previous *Kalpa*/Cycle as well} ***sarve munayah*** (all sages) ***itah*** (from this {abode of hell}) ***gataah*** (attained/reached) ***paraam siddhim*** (the Supreme Accomplishment).

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ 14/2
इदम् ज्ञानम् उपाश्रित्य मम साधर्म्यम् आगताः। सर्गे अपि न उपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च।।

Idam gyaanamupaashritya mama saadharmyamaagataah;
Sarge'pi nopajaayante pralaye na vyathanti ca.
Idam gyaanam upaashritya mama saadharmyam aagataah;
Sarge api upajaayante pralaye na vyathanti ca.

इदं (इस) **ज्ञानं** (ज्ञान का) **उपाश्रित्य** (आश्रय लेकर) **मम** (मेरे) **साधर्म्यं** (समान {निराकारी–निर्विकारी} गुणधर्म को) **आगताः** (प्राप्त हुए) {प्राणी} **सर्गे** {इस दुःखी} (संसार में) **न उपजायन्ते** (उत्पन्न नहीं होते) **च** (और) **प्रलये** (सृष्टि के महाविनाश में) **अपि** (भी) **न व्यथन्ति**❋ (दुःखी नहीं होते)। ❋ कयामत में खुदा के बन्दे दुखी नहीं होते। (कुरान)

Upaashritya (By taking refuge) ***idam*** (in this) ***gyaanam*** (knowledge), ***aagataah*** ({those} who attain) ***saadharmyam*** (the same {incorporeal- viceless} characteristic) ***mama*** (as Me), ***na upajaayante*** ({they} are not born) ***sarge*** (in {this sorrowful} world) ***ca*** (and) ***na vyathanti*** (are not disturbed) ***pralaye*** (during the destruction of the world) ***api*** (as well).
❋ Men of God are not perturbed during annihilation. (Quran)

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ 14/3

मम योनिः महत् ब्रह्म तस्मिन् गर्भम् दधामि अहम्। सम्भवः सर्वभूतानाम् ततः भवति भारत।।

Mama yonirmahadbrahma tasmin garbham dadhaamyaham;
Sambhavah sarvabhootaanaam tato bhavati bhaarata.

Mama yonih mahat brahma tasmin garbham dadhaami aham;
Sambhavah sarva bhootaanaam tatah bhavati bhaarata.

भारत (हे अर्जुन)! **महद्ब्रह्म** {मुकर्रर रथ रूपी} (महतत्व अथवा ब्रह्मलोक) **मम** (मेरी) **योनिः** (योनि है); **अहं** (मैं) **तस्मिन्** (उसमें) {महाविनाश के समय} **गर्भं** (समस्त ज्योतिबिंदु आत्माओं के ज्ञान का गर्भ) **दधामि** (डालता हूँ)। **ततः** (उससे) **सर्वभूतानां** (सब प्राणियों की) **सम्भवः** (उत्पत्ति) **भवति** (होती है)।

Bhaarata (O *Arjuna*)! ***Mahat brahma*** (The great element- abode of *Brahma* {in the form of permanent chariot}) ***mama*** (is My) ***yonih*** (womb); ***tasmin*** (in that/which) {at the time of great destruction} ***aham*** (I) ***dadhaami*** (place) ***garbham*** (the seed/gamete/sperm/germ of knowledge of all point-of-light souls). ***Tatah*** (Therefrom) ***sarva bhootaanaam*** (all the living beings) ***sambhavah bhavati*** (originate/ are created).

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ 14/4

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः। तासाम् ब्रह्म महत् योनिः अहम् बीजप्रदः पिता।।

Sarvayonishu kaunteya moortayah sambhavanti yaah;
Taasaam brahma mahadyoniraham beejapradah pitaa.

Sarva yonishu kaunteya moortayah sambhavanti yaah;
Taasaam brahma mahat yonih aham beejapradah pitaa.

कौन्तेय (हे कुन्तीपुत्र अर्जुन)! **सर्वयोनिषु** (सब योनियों में) **याः** (जो) **मूर्तयः** (देह की आकृतियाँ) **सम्भवन्ति** (उत्पन्न होती हैं), **तासां** (उन सबकी) **योनिः** (योनि रूपा माता) **महत् ब्रह्म** (महतत्व मुकर्रर रथ रूपी परं ब्रह्म है) {और} **अहं** (मैं {शिव}) **बीजप्रदः** (ज्योतिबिंदु आत्माओं का ज्ञानवीर्य रूपी बीज डालने वाला) **पिता** (पिता हूँ)।

Kaunteya (O *Arjuna*, son of *Kunti*)! ***Taasaam*** (Of all) ***moortayah*** (the embodied forms) ***yaah sambhavanti*** (that originate/ are born) ***sarva yonishu*** (in all the wombs/species), ***mahat brahma*** (the great-element permanent-chariot like Supreme-*Brahma*) ***yonih*** (is the womb-like Mother) {and} ***aham*** (I) ***pitaa*** (am the Father) ***beejapradah*** (who puts / impregnates it with the seed in the form of sperm of knowledge of point-of-light souls).

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ 14/5

सत्त्वम् रजः तमः इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनम् अव्ययम्।।

Sattvam rajastama iti gunaah prakritisambhavaah;
Nibadhnanti mahaabaaho dehe dehinamavyayam.

Sattvam rajah tamah iti gunaah prakriti sambhavaah;
Nibadhnanti mahaabaaho dehe dehinam avyayam.

महाबाहो (दीर्घबाहु अर्जुन)! **सत्त्वं** (सत्वगुण), **रजः** (रजोगुण) {और} **तमः** (तमोगुण)–**इति** (ये) {क्रमशः} **प्रकृतिसम्भवाः** (प्रकृति स्वभाव से उत्पन्न हुए) **गुणाः** (तीनों गुण) **अव्ययं** (अविनाशी) **देहिनं** (आत्मा को) **देहे** (शरीर में) **निबध्नन्ति** (बाँधते हैं)।

Mahaabaaho (O mighty armed *Arjuna*)! ***Sattvam*** (Quality/mode/attribute of goodness), ***rajah*** (quality/mode/attribute of passion or activity) {and} ***tamah*** (quality/mode/attribute of darkness or ignorance) – ***iti*** (these) ***gunaah*** (three qualities/modes/attributes {respectively}) ***prakriti sambhavaah*** (that originate from the temperament of Nature) ***nibadhnanti*** (bound/tie) ***avyayam*** (the imperishable) ***dehinam*** (soul) ***dehe*** (in/with/to body).

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ 14/6
तत्र सत्त्वम् निर्मलत्वात् प्रकाशकम् अनामयम्। सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन च अनघ।।

Tatra sattvam nirmalatwaatprakaashakamanaamayam;
Sukhasangena badhnaati gyaanasangena caanagha.
Tatra sattvam nirmalatvaat prakaashakam anaamayam;
Sukhasangena badhnaati gyaanasangena ca anagha.

अनघ (हे निष्पाप)! **तत्र** (उन {गुणों} में) **निर्मलत्वात्** (निर्मल होने से) **प्रकाशकम्** ({ज्ञान} प्रकाश करने वाला) {और} **अनामयं** (दुःखरहित) **सत्त्वं** (सत्वगुण), **ज्ञानसंगेन** (ज्ञान के प्रति आसक्ति होने से) **च** (और) **सुखसंगेन** (सुख की आसक्ति होने से) **बध्नाति** {आत्मा को सतयुगी दिव्य शरीर में} (बाँधता है)।

Anagha (O sinless one)! ***Tatra*** (Of/Among those {qualities/modes/attributes}), ***nirmalatvaat*** (because of being pure/immaculate), ***sattvam*** (the quality/mode/attribute of goodness) ***prakaashakam*** (radiates light {of knowledge}) {and} ***anaamayam*** (is free from sorrows); ***badhnaati*** ({it} binds/bounds/ties {the soul in the Golden-Aged divine body}) ***gyaanasangena*** (by bringing attachment to / association with knowledge) ***ca*** (and) ***sukhasangena*** (by bringing attachment to / association with happiness).

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ 14/7
रजः रागात्मकम् विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम्। तत् निबध्नाति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनम्।।

Rajo raagaatmakam viddhi trishnaasangasamudbhavam;
Tannibadhnaati kaunteya karmasangena dehinam.

Rajah raagaatmakam viddhi trishnaa sanga samudbhavam;
Tat nibadhnaati kaunteya karma sangena dehinam.

कौन्तेय (हे कुन्ती पुत्र)! **रागात्मकं** (अनुरागस्वरूप) **रजः** (रजोगुण को) **तृष्णासंगसमुद्भवं** (लोभ और आसक्ति से उत्पन्न हुआ) **विद्धि** (जान) {और} **तत्** (वह {रजोगुण}) **देहिनं** (आत्मा को) **कर्मसंगेन** ({सांसारिक} कर्मों के प्रति आसक्ति होने से) {रजोगुणी द्वापरयुगी विकर्मी शरीर में} **निबध्नाति** (बाँधता है)।

Kaunteya (O son of *Kunti*)! ***Vidhhi*** (Consider/Know) ***rajah*** (the quality/mode/attribute of passion or activity), ***raagaatmakam*** (in the form of desires), ***trishnaa sanga samudbhavam*** (as born of greed and attachment) {and} ***tat*** (that { quality/mode/attribute of passion}) ***nibadhnaati*** (bounds/ties) ***dehinam*** (the soul) {in the Copper-Aged vicious body, dominated by the quality/mode/attribute of passion} ***karma sangena*** (by bringing attachment to / association with the {worldly} actions).

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ 14/8
तमः तु अज्ञानजम् विद्धि मोहनम् सर्वदेहिनाम्। प्रमादालस्यनिद्राभिः तत् निबध्नाति भारत।।

Tamastvagyaanajam viddhi mohanam sarvadehinaam;
Pramaadaalasyanidraabhistannibadhnaati bhaarata.
Tamah tu agyaanajam viddhi mohanam sarva dehinaam;
Pramaada aalasya nidraabhih tat nibadhnaati bhaarata.

भारत (हे {ज्ञान की रोशनी में रत रहने वाले} भारत)! **सर्वदेहिनां** (सब देहधारियों को) **मोहनं** (मूढ़ बनाने वाले) **तमः** (तमोगुण को) **तु** (तो) **अज्ञानजं** (अज्ञान से उत्पन्न हुआ) **विद्धि** (जान)। **तत्** (वह {तमोगुण}) **प्रमादालस्यनिद्राभिः** (लापरवाही, आलस्य और निद्रा द्वारा) {आत्मा रूपी अण्डे को कलियुगी अत्यंत दुखदायी तामसी शरीर में} **निबध्नाति** (बाँधता है)।

Bhaarata (O *Bhaarata* {the one who is always engaged/ engrossed in the light of knowledge})! ***Viddhi*** (Consider/Know) (the mode/attribute of darkness or ignorance), ***mohanam*** (which deludes) ***sarva dehinaam*** (all body conscious / embodied beings), ***tu agyaanajam*** (as born of ignorance). ***Tat*** (That {mode/attribute of darkness}) ***nibadhnaati*** (bounds/ties) {the egg- like souls in the Iron-Aged, extremely sorrowful body, which is dominated by ignorance} ***pramaada aalasya nidraabhih*** (through carelessness, laziness and sleep).

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ 14/9
सत्त्वम् सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत। ज्ञानम् आवृत्य तु तमः प्रमादे संजयति उत।।

Sattvam sukhe sanjayati rajah karmani bhaarata;
Gyaanamaavritya tu tamah pramaade sanjayatyuta.
Sattvam sukhe sanjayati rajah karmani bhaarata;
Gyaanam aavritya tu tamah pramaade sanjayati uta.

भारत (हे भारत)! **सत्त्वं** (सत्वगुण) **सुखे** ({स्वर्गीय} सुख में) {और} **रजः** (रजोगुण) **कर्मणि** ({द्वापरयुगी सांसारिक} कर्मों में) **संजयति** (लगाता है); **तु** (किंतु) **तमः** (तमोगुण) **ज्ञानं** (बुद्धि को) **आवृत्य** (ढककर) **प्रमादे** (गफलत में) **उत** (भी) **संजयति** (डाल देता है)।

Bhaarata (O *Bhaarata*)! ***Sattvam*** (The quality/mode/attribute of goodness) ***sanjayati*** (binds/attaches one) ***sukhe*** (to {heavenly} joy) {and} ***rajah*** (the quality/mode/attribute of passion) ***karmani*** (to {the Copper-Aged worldly} actions); ***tu*** (but) ***tamah*** (the mode/attribute of ignorance), ***aavritya*** (covering) ***gyaanam*** (the intellect), ***sanjayati*** (impels one) ***pramaade uta*** (to foolishness/ bewilderment as well).

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ 14/10
रजः तमः च अभिभूय सत्त्वम् भवति भारत। रजः सत्त्वम् तमः च एव तमः सत्त्वम् रजः तथा।।

Rajastamashcaabhibhooya sattvam bhavati bhaarata;
Rajah sattvam tamashcaiva tamah sattvam rajastathaa.
Rajah tamah ca abhibhooya sattvam bhavati bhaarata;
Rajah sattvam tamah ca eva tamah sattvam rajah tathaa.

भारत (हे भारत)! {सतयुग–त्रेता में} **रजः तमः च** (रजो और तमोगुण को) **अभिभूय** (दबाकर) **सत्त्वं** (सत्वगुण) **भवति** (प्रगट हो जाता है)। {द्वापर में} **सत्त्वं तमः च** (सत्व और तमोगुण को) {दबाकर} **रजः** (रजोगुण) **तथा** (तथा) {कलियुग में} **सत्त्वं रजः** (सत्व और रजोगुण को) {दबाकर} **तमः** (तमोगुण) {प्रबल हो जाता है}।

Bhaarata (O *Bhaarata*)! {In the Golden and Silver Ages} ***Sattvam*** (the quality of goodness) ***bhavati*** (prevails/ gets revealed) ***abhibhooya*** (by overpowering) ***rajah tamah ca*** (the attributes of passion and ignorance). {In the Copper Age} ***Rajah*** (the quality of passion) {overpowers} ***sattvam tamah ca*** (the attributes of goodness and ignorance) ***tathaa*** (and) {in the Iron Age} ***tamah*** (the mode of ignorance) {becomes dominant} ***sattvam rajah*** ({by overpowering} (the qualities of goodness and passion).

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ 14/11
सर्वद्वारेषु देहे अस्मिन् प्रकाशः उपजायते।
ज्ञानम् यदा तदा विद्यात् विवृद्धम् सत्त्वम् इति उत।।

Sarvadvaareshu dehe'sminprakaasha upajaayate;
Gyaanam yadaa tadaa vidyaadvivriddham sattvamityuta.
Sarva dvaareshu dehe asmin prakaashah upajaayate;
Gyaanam yadaa tadaa vidyaat vivriddham sattvam iti uta.

यदा (जब) **अस्मिन्** (इस) **देहे** (शरीर के) **सर्वद्वारेषु** (सभी इन्द्रिय रूप द्वारों में) {अर्थात् हरेक इन्द्रिय से कर्म करते हुए} **ज्ञानं प्रकाशः** (ज्ञान रूपी प्रकाश) **उपजायते** (उत्पन्न होने लगता है), **तदा** (तब) **उत** (अवश्य ही) **सत्त्वं** (सत्वगुण) **विवृद्धं** (बढ़ गया है), **इति** (ऐसा) **विद्यात्** (जान ले)।

Yadaa (When), ***sarva dvaareshu*** (in all the gate-like senses) ***asmin dehe*** (of this body) {i.e. while performing action through each and every organ}, ***gyaanam prakaashah*** (knowledge-like

illumine) ***upajaayate*** (is produced), ***tadaa*** (then) ***vidyaat*** (know) ***iti*** (it/this) ***uta*** (for certain) ***sattvam*** (that the quality of goodness) ***vivriddham*** (has increased/elevated).

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ 14/12
लोभः प्रवृत्तिः आरम्भः कर्मणाम् अशमः स्पृहा। रजसि एतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ।।

Lobhah pravrittiraarambhah karmanaamashamah sprihaa;
Rajasyetaani jaayante vivriddhe bharatarshabha.
Lobhah pravrittih aarambhah karmanaam ashamah sprihaa;
Rajasi etaani jaayante vivriddhe bharatarshabha.

भरतर्षभ (हे भरत {अर्थात् विष्णु वंश में} श्रेष्ठ)! **रजसि** (रजोगुण) **विवृद्धे** (बढ़ जाने पर) **लोभः** (लोभ), **प्रवृत्तिः** {सांसारिक} (प्रवृत्ति), **कर्मणां** (कर्मों की) **आरम्भः** (शुरुआत), **अशमः** (अशांति) {और} **स्पृहा** (लालसा)–**एतानि** (ये सब) **जायन्ते** (उत्पन्न होते हैं)।

Bharatarshabha (O best of the *Bharatas* {i.e. in the clan of *Vishnu*})! ***Rajasi vivriddhe*** (When the quality/mode/attribute of passion increases) – ***lobhah*** (greed), ***pravrittih*** ({worldly} involvement/indulgence), ***aarambhah karmanaam*** (undertaking of actions/activities), ***ashamah*** (restlessness) {and} ***sprihaa*** (desires) – ***etaani*** (all these/ of them) ***jaayante*** (originate/arise/ come into existence).

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ 14/13
अप्रकाशः अप्रवृत्तिः च प्रमादः मोह एव च। तमसि एतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन।।

Aprakaasho'pravrittishca pramaado moha eva ca;
Tamasyetaani jaayante vivriddhe kurunandana.
Aprakaashah apravrittih ca pramaadah moha eva ca;
Tamasi etaani jaayante vivriddhe kurunandana.

कुरुनन्दन (हे कुरुनन्दन)! **तमसि** (तमोगुण) **विवृद्धे** (बढ़ जाने पर) **अप्रकाशः** (अज्ञानान्धकार), **अप्रवृत्तिः** (कार्यों में मन न लगना) **च** (और) **प्रमादः** (लापरवाही) **च** (और) **मोहः** (दैहिक लगाव)–**एतानि** (ये सब) **एव** (ही) **जायन्ते** (उत्पन्न होते हैं)।

Kurunandana (O descendant of *Kuru* dynasty)! ***Tamasi vivriddhe*** (When the mode/attribute of ignorance increases) – ***aprakaashah*** (the darkness of ignorance), ***apravrittih*** (disinterest in activities/actions) ***ca*** (and) ***pramaadah*** (carelessness) ***ca*** (and) ***mohah*** (bodily attachment/infatuation) - ***etaani*** (all these /of them) ***jaayante*** (originate/arise/ come into existence).

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ 14/14
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयम् याति देहभृत्। तदा उत्तमविदाम् लोकान् अमलान् प्रतिपद्यते।।

Yadaa sattve pravriddhe tu pralayam yaati dehabhrit;
Tadottamavidaam lokaanamalaanpratipadyate.

Yadaa sattve pravriddhe tu pralayam yaati dehabhrit;
Tadaa uttamavidaam lokaan amalaan pratipadyate.

{कल्पांत में} **यदा** (जब) **देहभृत्** (देहधारी मनुष्य) **सत्त्वे** (सत्वगुण) **प्रवृद्धे** (बढ़ जाने पर) **प्रलयं** (प्रलयकालीन अन्तिम मृत्यु को) **याति** (पाता है), **तदा** (तब) **तु** (तो) {वह} **उत्तमविदां** (पुरुषोत्तम {परमात्मा} को जानने वालों के) **अमलान्** (निर्मल) {सतयुगी} **लोकान्** (लोकों को) **प्रतिपद्यते** (प्राप्त करता है)।

{At the end of the *Kalpa*/Cycle} ***yadaa*** (when) ***dehabhrit*** (an embodied person), ***pravriddhe*** (having an elevated/increased) ***saatve*** (quality of goodness), ***yaati*** (meets) ***pralayam*** (final/last/ultimate death at the time of great destruction), ***tadaa tu*** ({he} then) ***pratipadyate*** (attains) ***amalaan*** (to the {Golden Aged} pure/immaculate) ***lokaan*** (abodes) ***uttamavidaam*** (of the knowers of the Supreme Person {Supreme Soul}).

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ 14/15
रजसि प्रलयम् गत्वा कर्मसंगिषु जायते। तथा प्रलीनः तमसि मूढयोनिषु जायते।।

Rajasi pralayam gatvaa karmasangishu jaayate;
Tathaa praleenastamasi moodhayonishu jaayate.

Rajasi pralayam gatvaa karma sangishu jaayate;
Tathaa praleenah tamasi moodha yonishu jaayate.

रजसि (रजोगुण में) **प्रलयं गत्वा** (प्रलयकालीन महामृत्यु को पाकर) **कर्मसंगिषु** {सांसारिक} (कर्मों में आसक्ति वाले {द्वापरयुगी मनुष्यों} में) **जायते** (उत्पन्न होता है), **तथा** (उसी प्रकार) **तमसि** (तमोगुणी अवस्था में) **प्रलीनः** (प्रलयकालीन महामृत्यु को प्राप्त हुआ) **मूढयोनिषु** ({कलहयुगी} मूढ़मति वाले राक्षसों में) **जायते** (उत्पन्न होता है)। **{अंत मते सो गते।}**

Rajasi (When someone with/in the quality of passion) ***pralayam gatvaa*** (meets the great death at the time of destruction), ***jaayate*** ({he} is born) ***karma sangishu*** (among/in/to {Copper Aged people} who are attached to {worldly} actions). ***Tathaa*** (in the same way), ***praleenah*** (he who meets the great death at the time of destruction) ***tamasi*** (in the condition of mode of ignorance), ***jaayate*** (is born) ***moodha yonishu*** (among/to/in {Iron Aged} demons having foolish intellect) **{anta mate so gate}**.

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ 14/16
कर्मणः सुकृतस्य आहुः सात्त्विकम् निर्मलम् फलम्।
रजसः तु फलम् दुःखम् अज्ञानम् तमसः फलम्।।

Karmanah sukritasyaahuh saattvikam nirmalam phalam;
Rajasastu phalam duhkhamagyaanam tamasah phalam.

Karmanah sukritasya aahuh saattvikam nirmalam phalam;
Rajasah astu phalam duhkham agyaanam tamasah phalam.

सुकृतस्य (पुण्यस्वरूप अच्छे) **कर्मणः** (कर्मों का) **सात्त्विकं** (सत्वप्रधान), **निर्मलं** (निर्मल) **फलं** (फल) {स्वर्ग} **आहुः** (कहा जाता है); **तु** (किंतु) **रजसः** (राजसी कर्मों का) **फलं** (फल) **दुःखं** (दुःख या नरक) {और} **तमसः** (तामसी {राक्षसी} कर्मों का) **फलं** (फल) **अज्ञानम्** (बुद्धिहीन जानवरों का, रौरव नरक है)।

Saattvikam (Ruled by the quality of goodness), ***nirmalam*** (pure/immaculate {heaven}) ***aahuh*** (is said to be) ***phalam*** (the fruit) ***sukritasya*** (of pious-virtuous) ***karmanah*** (actions); ***tu*** (but) ***phalam*** (the fruit) ***rajasah*** (of actions performed in the mode of passion) ***dukham*** (is sorrow or hell) {and} ***phalam*** (the fruit) ***tamasah*** (of {demonic} activities done in the mode of ignorance) ***agyaanam*** (is the worst/darkest hell, of the brainless beasts).

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ 14/17
सत्त्वात् संजायते ज्ञानम् रजसः लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसः भवतः अज्ञानम् एव च।।

Sattvaat sanjaayate gyaanam rajaso lobha eva ca;
Pramaadamohau tamaso bhavato'gyaanameva ca.
Sattvaat sanjaayate gyaanam rajasah lobha eva ca;
Pramaadamohau tamasah bhavatah agyaanam eva ca.

सत्त्वात् (सत्व गुण से) **ज्ञानं** (समझशक्ति) **च** (और) **रजसः** (रजोगुण से)
लोभः (लोभ) **एव** (ही) **संजायते** (उत्पन्न होता है)। **तमसः** (तमोगुण से) **अज्ञानं** (बेसमझी) **च** (और) **प्रमादमोहौ** (लापरवाही तथा मूढ़ता) **भवतः** (उत्पन्न होती है)।

Sattvaat (From the quality of goodness) ***gyaanam*** ({comes/arises} wisdom) ***ca*** (and) ***rajasah*** (the attribute of passion) ***sanjaayate eva*** (gives birth only to) ***lobhah*** (greed). ***Tamasah*** (From the mode of darkness) ***bhavatah eva*** (gives birth only to) ***agyaanam*** (ignorance) ***ca*** (and) ***pramaadamohau*** (carelessness and foolishness).

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ 14/18
ऊर्ध्वम् गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधः गच्छन्ति तामसाः।।

Oordhvam gacchanti sattvasthaa madhye tishthanti raajasaah;
Jaghanyagunavrittisthaa adho gacchanti taamasaah.
Oordhvam gacchanti sattvasthaa madhye tishthanti raajasaah;
Jaghanyagunavrittisthaa adhah gacchanti taamasaah.

{कल्पांत में} **सत्त्वस्थाः** (सत्व गुण में स्थिर रहने वाले) **ऊर्ध्वं** (ऊपर के {सत–त्रेतायुगी देवलोक} में) **गच्छन्ति** (जाते हैं), **राजसाः** (रजोगुणी स्वभाव वाले) **मध्ये** (द्वापरयुगी पृथ्वीलोक में) **तिष्ठन्ति** (स्थित रहते हैं) {और} **जघन्यगुणवृत्तिस्थाः** (नीच तमोगुणी वृत्तियों में स्थिर रहने वाले) **तामसाः** (राक्षसी लोग) **अधः** (अधोगति वाले {कलियुगी–घोर नरक} में) **गच्छन्ति** (जाते हैं)।

{At the end of the *Kalpa*/cycle} ***sattvasthaah*** (Those who are steady in the quality of goodness) ***gacchanti*** (proceed/rise/go) ***oordhvam*** (upwards {in/to the Golden and Silver Aged divine

abodes}), ***raajasaah*** (those in the mode of passion or activity) ***tishthanti*** (remain established) ***madhye*** (in the Copper Aged earthly abode) {and} ***taamasaah*** (the demonic people) ***jaghanyagunavrittisthaah*** (situated in the downcast temperaments of the mode of ignorance) ***gacchanti*** (go/descend) ***adhah*** (to/in degradation {in Iron Aged – extreme/darkest hell}).

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ 14/19
न अन्यम् गुणेभ्यः कर्तारम् यदा द्रष्टा अनुपश्यति।
गुणेभ्यः च परम् वेत्ति मद्भावम् सः अधिगच्छति।।

Naanyam gunebhyah kartaaram yadaa drashtaanupashyati;
Gunebhyashca param vetti madbhaavam so'dhigacchati.
Na anyam gunebhyah kartaaram yadaa drashtaa anupashyati;
Gunebhya ca param vetti madbhaavam sa adhigacchati.

यदा (जब) **द्रष्टा** (देखने वाला) **गुणेभ्यः** (गुणों के संघात के) **अन्यं** (अलावा–अन्य किसी को) **कर्तारं** (कर्ता) **न अनुपश्यति** (नहीं देखता) **च** (और) **गुणेभ्यः** (गुण संघात से) **परं** (परे {सत्वस्थ आत्मा} को) **वेत्ति** (जान लेता है), {तब} **सः** (वह) **मद्भावं** (मेरे {नित्य सत्वस्थ} भाव को) **अधिगच्छति** (पा लेता है)।

Yadaa (When) ***drashtaa*** (the beholder) ***anupashyati*** (does not see) ***anyam*** (anyone else- except) ***gunebhyah*** (the association/combination/group of qualities/modes/attributes) ***kartaaram*** (as the doer/ performer) ***ca*** (and) ***vetti*** (becomes aware/ knowledgeable of) ***param*** ({the satvastha soul} which is beyond) ***gunebhyah*** (the combination/group of the qualities/modes/attributes), ***sah*** (he {then}) ***adhigacchati*** (attains) ***madbhaavam*** (to My {nitya satvastha} bhaav).

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ 14/20
गुणान् एतान् अतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्।
जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तः अमृतम् अश्नुते।।

Gunaanetaanateetya treendehee dehasamudbhavaan;
Janmamrityujaraaduhkhair vimukto'mritamashnute.
Gunaan etaan ateetya treen dehee dehasamudbhavaan;
Janma mrityu jaraa duhkhaih vimuktah amritam ashnute.

देही (आत्मा) **देहसमुद्भवान्** (देह से उत्पन्न होने वाले) **एतान्** (इन) **त्रीन् गुणान्** (तीनों गुणों के संघात को) **अतीत्य** (पार करके) **जन्ममृत्युजरादुःखैः** (जन्म–मरण और बुढ़ापे के दुःखों से) **विमुक्तः** (अच्छी तरह मुक्त हुआ) **अमृतं** (अमर पद अर्थात् स्वर्ग को) **अश्नुते** (भोगता है)।

Dehee (The soul), ***vimuktah*** (on being absolutely freed/released) ***janma mrityu jaraa dukhaih*** (from the sorrows of birth and death and old age) ***ateetya*** (by surpassing) ***etaan treen gunaan*** (the combination/association of these three modes/qualities/attributes) ***dehasamudbhavaan*** (that originate from the body), ***ashnute*** (enjoys) ***amritam*** (the heaven i.e. the immortal position).

अर्जुन उवाचः– कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ 14/21
कैः लिंगैः त्रीन् गुणान् एतान् अतीतः भवति प्रभो।

किमाचारः कथम् च एतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते।।

Arjuna said*: *Kairlingaistreengunaanetaanateeto bhavati prabho;
Kimaacaarah katham caitaamstreengunaanativartate.
Kaih lingaih treen gunaan etaan ateetah bhavati prabho;
Kim aacaarah katham ca etaan treen gunaan ativartate.

प्रभो (हे प्रभु)! **कैः** (किन) **लिंगैः** (लक्षणों से) {पुरुषः} **एतान्** (इन) **त्रीन् गुणान्** (तीनों गुणों के समुदाय से) **अतीतः** (पार) **भवति** (हो जाता है)? {उसका} **आचारः** (आचरण) **किम्** (कैसा होता है) **च** (और) **एतान्** (इन) **त्रीन् गुणान्** (तीनों गुणों के संघात को) **कथं** (कैसे) **अतिवर्तते** (पार कर जाता है)?

Prabho (O Lord)! ***Kaih*** (By which) ***lingaih*** (characteristics {a person}) ***bhavati*** (is able to) ***ateetah*** (transcend/ surpass) ***etaan treen gunaan*** (the association/combination of these three modes/qualities)? ***Kim aacaarah*** (How does he behave) ***ca*** (and) ***katham*** (how) ***ativartate*** (is he able to transcend/surpass) ***treen gunaan*** (the association/combination of the three modes/qualities)?

श्रीभगवानुवाचः– प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काUâति ॥ 14/22
प्रकाशम् च प्रवृत्तिम् च मोहम् एव च पाण्डव। न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति।।

Sri Bhagavaan said*: *Prakaasham ca pravrittim ca mohameva ca paandava;
Na dveshti sampravrittaani na nivrittaani kaangkshati.
Prakaasham ca pravrittim ca moham eva ca paandava;
Na dveshti sampravrittaani na nivrittaani kaangkshati.

पाण्डव (हे पाण्डु पुत्र अर्जुन)! **प्रकाशं** (सत्वगुण के प्रकाश), **प्रवृत्तिं** (रजोगुण की कर्मों में प्रवृत्ति) **च** (और) **मोहं** (तमोगुणी मूढ़भाव के) **सम्प्रवृत्तानि** (उत्पन्न होने पर) {जो} **न द्वेष्टि** (न द्वेष करता है) **च** (और) **न निवृत्तानि** (न निवृत्त होने पर) **कांक्षति** (अकांक्षा करता है);

Paandava (O *Arjuna*, son of *Paandu*)! {He who} ***na dveshti*** (does not hate) ***sampravrittaani*** (the existence of) – ***prakaasham*** (the illumine of the quality of goodness), ***pravrittim*** (the involvement in actions due to the quality of passion) ***ca*** (and) ***moham*** (the foolishness caused by the mode of ignorance) – ***ca*** (and) ***na kaangkshati*** (does not even desire them) ***nivrittaani*** (when they do not exist);

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ 14/23
उदासीनवत् आसीनः गुणैः यः न विचाल्यते। गुणा वर्तन्त इति एव यः अवतिष्ठति न इंगते।।

Udaaseenavadaaseeno gunairyo na vicaalyate;
Gunaa vartanta ityeva yo'vatishthati nengate.
Udaaseenavat aaseenah gunaih yah na vicaalyate;
Gunaa vartanta iti eva yah avatishthati na ingate.

यः (जो) **उदासीनवत्** (तटस्थ–साक्षी की भाँति) **आसीनः** (रहता हुआ) **गुणैः** {प्रकृति के मायावी} (गुणों से) **न विचाल्यते** (विचलित नहीं होता) {और} **गुणाः** ({मायावी} गुण) **एव** (ही) **वर्तन्ते** (परस्पर वर्तन कर रहे हैं)–**इति** (ऐसा {समझकर}) **यः** (जो) **अवतिष्ठति** (स्थिर रहता है) {और} **नेंगते** (डोलता नहीं);

Yah (He who) ***udaaseenavat*** (being neutral- like a witness) ***aaseenah*** (remains) ***vicaalyate*** (unagitated/uninfluenced/undisturbed) ***gunaih*** (by the {illusory} qualities/modes {of Nature}) {and} ***iti*** ({knowing} so) ***gunaah*** (that the {illusory} qualities/ modes) ***eva vartante*** (are acting/ at play/ at work among themselves), {he} ***avatishthati*** (remain steady) {and} ***na ingate*** (does not falter);

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ 14/24
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः। तुल्यप्रियाप्रियः धीरः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः।।

Samaduhkhasukhah svasthah samaloshtaashmakaancanah;
Tulyapriyaapriyo dheerastulyanindaatmasanstutih.
Sama duhkha sukhah svasthah samaloshtaashmakaancanah;
Tulya priya apriyah dheerah tulyanindaatmasamstutih.

{जो} **समदुःखसुखः** (सुख–दुःख में समान है), **स्वस्थः** (स्वरूप में स्थित है), **समलोष्टाश्मकांचनः** (मिट्टी–पत्थर जैसी सस्ती अथवा स्वर्ण जैसी मूल्यवान सांसारिक वस्तुओं में समान है), **तुल्यप्रियाप्रियः** (प्रिय और अप्रियजनों में समान है), **धीरः** (धैर्यवान है) {और} **तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः** (निंदा–स्तुति में समान है);

{He who is} ***sama dukha sukhah*** (alike in happiness and sorrow), ***svasthah*** (situated in the Self form), ***samaloshtaashmakaancanah*** (considers worldly materials, as cheap as dust-stone and as costly as gold, alike) ***tulya priya apriyah*** (is alike to both, the dear ones and the despised ones), ***dheerah*** (tolerant) {and} ***tulyanindaatmasamstutih*** (remains same/equal/alike in criticism and praise);

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ 14/25
मानापमानयोः तुल्यः तुल्यः मित्रारिपक्षयोः। सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते।।

Maanaapamaanayostulyastulyo mitraaripakshayoh;
Sarvaarambhaparityaagee gunaateetah sa ucyate.
Maana apamaanayoh tulyah tulyo mitraaripakshayoh;
Sarvaarambha parityaagee gunaateetah sa ucyate.

{जो} **मानापमानयोः** (मान–अपमान में) **तुल्यः** (समान है), **मित्रारिपक्षयोः तुल्यः** (मित्र और शत्रु, दोनों पक्षों में समान रहता है) {और} **सर्वारम्भपरित्यागी** (सब {सांसारिक} कर्मों का परित्याग कर चुका है), **सः** (वह) **गुणातीतः** (गुणों के संघात से परे) **उच्यते** (कहा जाता है)।

{He who} ***tulyah*** (is alike) ***maana apamaanayoh*** (in honour/respect and insult), ***mitraaripakshayoh tulyah*** (treats both the sides, friends as well as foes, alike) {and}

sarvaarambha parityaagee (has renounced all {worldly} actions/activities), ***sa*** (he) ***ucyate*** (is said to be) ***gunaateetah*** (beyond the association/host of attibutes/modes).

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ 14/26
माम् च यः अव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् समतीत्य एतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते।।

Maam ca yo'vyabhicaarena bhaktiyogena sevate;
Sa gunaansamateetyaitaanbrahmabhooyaaya kalpate.
Maam ca yah avyabhicaarena bhaktiyogena sevate;
Sa gunaan samateetya etaan brahmabhooyaaya kalpate.

च (और) **यः** (जो {पुरुष}) **अव्यभिचारेण** (अव्यभिचारी) **भक्तियोगेन** (भक्तियोग द्वारा) **मां** (मुझ {यज्ञ स्वरूप} की) **सेवते** {मनसा, वाचा, कर्मणा} (सेवा करता है), **सः** (वह) **एतान् गुणान्** (इन गुणों के समुदाय को) **समतीत्य** (उल्लंघन करके) **ब्रह्मभूयाय** (नित्य सत्वस्थ ब्रह्मभाव के लिए) **कल्पते** (योग्य हो जाता है);

Ca (And) ***yah*** ({any {person} who) ***sevate*** (serves {through mind, speech and actions}) ***maam*** (Me {in the form of *yagya*) ***avyabhicaarena*** (by unadulterated) ***bhaktiyogena*** (*yoga* of devotion / devotional rememberance), ***sah*** (he) ***samateetya*** (surpassing) ***etaan gunaan*** (the group of these qualities/modes), ***kalpate*** (becomes eligible) ***brahmabhooyaaya*** (for नित्य सत्वस्थ ब्रह्मभाव);

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ 14/27
ब्रह्मणः हि प्रतिष्ठा अहम् अमृतस्य अव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्य ऐकान्तिकस्य च।।

Brahmano hi pratishthaa'hamamritasyaavyayasya ca;
Shaashvatasya ca dharmasya sukhasyaikaantikasya ca.
Brahmanah hi pratishthaa aham amritasya avyayasya ca;
Shaashvatasya ca dharmasya sukhasya ekaantikasya ca.

हि (क्योंकि) **अहं** (मैं {ज्योतिर्बिन्दु शिव}) **अव्ययस्य** (अविनाशी) **ब्रह्मणः** (परमब्रह्म की) **च** (और) **अमृतस्य** (अमर पद–विष्णु की) **च** (तथा) **शाश्वतस्य धर्मस्य** (शाश्वत {सनातन} धर्म की) **च** (और) **ऐकान्तिकस्य** (अत्यन्तिक) **सुखस्य** (सुख की) **प्रतिष्ठा** (आबरू हूँ)।

Hi (Because) ***aham*** (I {point of light, *Shiv*) ***pratishthaa*** (am the honor/basis/glory) ***avyayasya brahmanah*** (of the Imperishable Supreme *Brahma*) ***ca*** (and) ***amritasya*** (of the immortal *Vishnu*-rank) ***ca*** (and) ***shaashvatasya dharmasya*** (of the eternal {true} religion) ***ca*** (and) ***ekaantikasya sukhasya*** (of the infinite/ultimate bliss).